

Iskazi Miroslava Krleže o Anti Starčeviću

Davor Balić¹

Opus polihistora Miroslava Krleže (1893. – 1981.) obiluje iskazima o političaru, filozofu i književniku Anti Starčeviću (1823. – 1896.). Upućenost u sadržaj Starčevićevih djela i u obilježja njegova političkoga djelovanja Krleža je iskazivao u esejima, dnevničkim zapisima, programatskim tekstovima, referatima, leksikografskim marginalijama i razgovorima.

Krleža se najčešće očitovao o Starčeviću djelu *Pisma Magjarolacah*. U „Tumaču manje poznatih riječi, fraza i pojmova” *Balada Petrice Kerempuha* otisnutih 1936. godine naglasio je da Starčević u tom djelu ironizira Strossmayerovo osnivanje Akademije, u dnevničkim zapisima od 9. srpnja 1942. godine ukazao je na posebnost Starčevićeva stilskoga izričaja u tom djelu, dok je oko 1960. godine u leksikografskim marginalijama Starčevića zbog toga djela odredio kao stilističkoga kombinatora koji se bavi i beletristikom. U eseju objavljenom 1947. godine naslova *Prije trideset godina*, Krleža se pozvao na Starčevićovo djelo *Na čemu smo*, zapisavši da sadrži dalekosežne tvrdnje o ruskim nihilistima. Naposljetku, u referatu koji je 1966. godine održao o obilježjima ilirskoga pokreta, podsjetio je na rečenicu s početka Starčevićeva djela *Nekolike uspomene*: „Reći da si Hervat, znamenova da si Magjaron.”

Kada je promišljao o Starčeviću, posebice o njegovim političkim stavovima i o dalekosežnosti tih stavova, Krleža je najupečatljivije prosudbe zapisao u *Predgovoru Podravskim motivima Krste Hegedušića* otisnutom 1933. godine i u *Baladama Petrice Kerempuha* objavljenima 1936. godine. U *Predgovoru Podravskim motivima Krste Hegedušića* bilježi da je Starčević „najlucidnija naša glava” i da je „jedini temperament” koji se uzdigao „do proročke snage jezičnog izraza”. U *Baladama Petrice Kerempuha* napominje da Starčević

¹ Izv. prof. dr. sc. Davor Balić, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Odsjek za filozofiju, Lorenza Jägera 9, 31000 Osijek. E-pošta: dbalic@ffos.hr

„nigdar neje s klimavcima klimal” i da je bio „jedini lampaš v kermežljivoj noći”. No, Krleža je upečatljive tvrdnje o Starčeviću donio i tijekom siječnja 1934. godine u nacrtu tema i sadržajā za brojeve časopisa *Danas*, pri čemu je ustvrdio da je Starčević „savjest svoga vremena”. Osim toga, u programatskom tekstu naslova *Teze za jednu diskusiju iz godine 1935* objavljenom 1953. godine jedno poglavlje naslovio je „Starčevićeve parole”, dok u eseju *Malograđanska historijska shema* iz 1957. godine tvrdi da je Starčević bio simbol „negacije Habsburga”.

Nedvojbeno je da je Krleža bio izvrsno upućen u Starčevićev spisateljski opus i u njegovo političko djelovanje. Pritom se može zaključiti da je Starčevića razumijevao i prikazivao kao utjecajnoga književnika i govornika, kao političkoga vizionara i kao savjest svojega vremena.

Ključne riječi: Miroslav Krleža, Ante Starčević, književnost, politika, filozofija književnosti, filozofija politike.

1. Uvod

Budući da je preminuo 1896. godine, tijekom ove godine obilježavamo 125. godišnjicu smrti političara, pravnika, filozofa i književnika Ante Starčevića (1823. – 1896.). No, budući da je preminuo 1981. godine, tijekom ove godine obilježavamo i 40. godišnjicu smrti Miroslava Krleže (1893. – 1981.), mislioca koji je, kako su istaknuli, primjerice, povjesničari književnosti Miroslav Šicel i Ivo Frangeš, svojim opusom „obilježio u punom smislu riječi stoljeće hrvatske književnosti” (Šicel, 1982, 3) i koji je bio „najveća književna pojava cjelokupne hrvatske povijesti” (Frangeš, 1987, 284). Tijekom 2021. godine, dakle, obilježavamo godišnjice smrti dvojice hrvatskih mislilaca, dvojice polihistora čija su djelovanja i opusi presudno utjecali na oblikovanje hrvatske politike, znanosti i kulture.

Istraživači Starčevićeva i Krležina opusa dosad su rijetko ili tek uzgred upućivali na Krležina promišljanja o Starčeviću. Kada bi to i činili, najčešće su izdvojili prosudbe koje je Krleža objavio 1933. godine u *Predgovoru Podravskim motivima Krste Hegedušića* i 1936. godine u *Baladama Petrice Kerempuha*, točnije u „Planetarijumu”. Tako je postupio, primjerice, povjesničar književnosti Ante Kadić, koji je 1973. godine objelodanio članak obećavajućega naslova *Matoš i Krleža o Starčeviću*, ali razočaravajućega sadržaja, i to ponajprije zbog svoje neupućenosti u Krležin opus, koju najbolje razotkrivaju tvrdnje da je Krleža tijekom godina promijenio stav o Starčeviću, zatim da je o njemu tijekom druge polovice XX. stoljeća šutio,

te da se „prilagođavao momentu kad su mu ‘Uspomene’ bile objavljene – pa Starome [Starčeviću] nema ni traga” (Kadić, 1973, 518, 521). Međutim, te Kadićeve tvrdnje, a što će, uostalom, dokazati i podaci iz ovoga članka, potpuno su netočne.

Ipak, starčevićolozi i krležolozi koji su dosad obrađivali Krležina promišljanja o Starčeviću, s pravom su uputili na iskaze koje je Krleža iznio u *Predgovoru Podravskim motivima Krste Hegedušića* i u *Baladama Petrice Kerempuha*. U tim dvama radovima zapisao je vrlo upečatljive tvrdnje o Starčeviću. U *Predgovoru Podravskim motivima Krste Hegedušića* tako je poručio i, primjerice, sljedeće: „I kolikogod to paradoksalno izgledalo, ipak je istina: najlucidnija naša glava koja je našu stvarnost promatrala najpreciznijom pronicljivošću i koja je o toj stvarnosti dala slike za jedno čitavo stoljeće književno i govornički najplastičnije, jest glava staroga Ante Starčevića. [...] kao Starčević, tu našu stvarnost nije gledao tako jasno ni jedan naš umjetnik onoga vremena. Sve je to kod Starčevića ostala verbalna pobuna jednog državopravnog, jednostranog, manijakalnog saborskog govornika, ali da je on, promatran iz današnje retrospektive jedini temperamenat i jedina glava koja je umjela da se uzdigne mjestimično do proročke snage jezičnog izraza, to je nesumnjivo. [...] on je prezirao sve povukodlačene fantome naše stvarnosti i taj svoj prezir izražavao glasno i smiono decenijima” (K.[rleža], 1933, 19). U *Baladama Petrice Kerempuha*, točnije u „Planetarijumu”, Krleža je o Starčeviću, kojega pritom naziva Stari, zabilježio i, primjerice, sljedeće: „I Starog sem videl v tej kervavoj megli / kak Stari z virgijinkom pod krovom sedi. [...] Nigdar ne bu v megli Spomenika imal / kaj nigdar neje s klimavcima klimal. [...] Stari je jedini madžarskemi grandi / pljunul v oko kak se šika bandi, [...] Stari ni bil malar za teleče oči, / niti pero za škilavce čtavce ... / Jedini lampaš v kermežljivoj noči, / kak germlavine bas za naše tupoglavce ...” (Krleža, 1936, 125, 126, 127).

Inače, od svih dosadašnjih radova u kojima su zastupljena Krležina očitovanja o Starčeviću, najbolji uvid u ta očitovanja pružaju radovi koje su napisali i objavili hrvatski povjesničar i političar Ivo Banac 1999. godine te srpski povjesničar Goran Miloradović 2019. godine. No, Banac se morao prilagoditi predviđenu žanrovskom okviru, jer je njegov rad koji izdavam zapravo natuknica o Starčeviću za enciklopediju *Krležijana* (B.[anac], 1999, 347b–348b), dok Miloradović svoj rad ni nije posvetio Krležinim iskazima o Starčeviću, nego Krležinu odnosu prema pravaškoj ideologiji (Miloradović, 2019, 38–48). Usprkos tome, obojica su uputili na nekolicinu Krležinih iskaza o Starčeviću, ali i zaključili da je Krleža u Starčeviću „zacijelo vidio prethodnika u kritici hrvatskoga političkog oportunitizma” (B.[anac], 1999,

348a), te da je „malo imena koja je Krleža u svojim esejima i razgovorima pominjao tako često kao ime Antuna Starčevića” (Miloradović, 2019, 39).

Krleža je promišljanja o Starčeviću iznosio tijekom cijeloga života, i to počevši od ožujka 1916. godine, pa do nekoliko mjeseci prije smrti, točnije do svibnja 1981. godine. Nakon tvrdnji zabilježenih u *Predgovoru Podravskega motivima Krste Hegeđušića* i u *Baladama Petrice Kerempuha*, u preostalom dijelu članka izdvojiti ću iskaze koje je o Starčeviću podastrio u još petnaestak navrata: u esejima, programatskim tekstovima, dnevničkim zapisima, referatima, leksikografskim marginalijama i razgovorima. Time ću ponuditi cjelovitiji uvid u Krležine prosudbe i u njegovu upućenost u Starčevićev politički i spisateljski opus.

2. Krleža o Starčeviću

Prve Krležine iskaze o Starčeviću nalazimo u dnevniku od 14. ožujka 1916. godine. Krleža je već tada, znači u dvadeset i četvrtoj godini, iskazao upućenost u Starčevićeve stavove. Naime, u dnevniku je zapisao sljedeće: „Starčević je tražio da se francuski uvede u naše srednje škole mjesto njemačkog. To je bilo tiré par les cheveux, bei den Haaren herbeigezogen, ne tako glupo” (Krleža, 1954, 22). Time je razotkrio da je vrlo pomno čitao Starčevićeve govore. Podatak da je Starčević tražio da u srednje škole bude uveden francuski, a ne njemački jezik, doznao je iz njegova govora održanoga 26. rujna 1861. godine u Hrvatskom saboru, a koji je otisnut 1893. godine u prvom svesku *Djela doktora Ante Starčevića*. U tom se govoru Starčević protivio donošenju odluke o obaveznom učenju njemačkoga jezika u srednjim školama te je, među ostalim, rekao sljedeće: „Da je meni stalo do ovoga [nemačkog] jezika, kao što je onaj gospodi, koja ga preporučuju, i ja bi ga preporučivao; ali ja sam proti tomu jeziku, kao u gimnaziji, tako i na realkah. [...] Što se nemačkog jezika tiče, smatram, da s njega neposredno tražiti znanost, da bi jako štura bila ta znanost. Ako hoćemo, uvedimo francuski jezik, ili pako talianski, s kojim obći celi prosvetljeni svet sa iztokom; a nemački jezik neka uči onaj, kojemu je od nužde, ili koji misli, da će imati od njega korist” (Starčević, 1893, 48–49).

Krleža prosudbe o Starčeviću nije gradio isključivo na sadržaju njegovih govora, nego i na sadržaju njegovih spisa. Pritom je isticao naslove pojedinih Starčevićevih spisa, ali i koristio pojmove i sintagme koje je Starčević zabilježio u svojim spisima.

Te tvrdnje dokazuju nekoliko primjera. Prvi od njih odnosi se na Starčevićev spis *Nekolike uspomene* iz 1870. godine. Naime, Krleža je 1926. godine kao urednik *Književne republike* u tom mjesečniku za sve kulturne probleme objavio pretisak brojnih odlomaka iz spisa *Nekolike*

uspomene. Pritom je preuzeo odlomke u kojima se Starčević očitovao o biskupu Josipu Jurju Strossmayeru, zbog čega je pretisak naslovio *Ante Starčević o Štrosmayeru* (Starčević, 1926, 327–330). Točno četrdeset godina poslije, 1966. godine, Krleža se jednom tvrdnjom iz spisa *Nekolike uspomene* poslužio u *Uvodnoj riječi na znanstvenom savjetovanju u Zagrebu o 130-godišnjici hrvatskog narodnog preporoda (29-31. III 1966)*. S ciljem da u toj sintezi svojih razmatranja o ilirizmu što bolje prikaže obilježja razdoblja u kojem je bio aktualan taj hrvatski politički, književni i kulturni pokret, naglasio je da je tada „po svjedočanstvu Ante Starčevića ‘reći da si Hervat znamenovalo doista biti Mađžar’” (Krleža, 1966, 284). Znači, mislio je na rečenicu s početka Starčevićeva spisa *Nekolike uspomene*, u kojem je prva rečenica „Za Ilirstva nebiaše druga nego da budeš Ilir ili Magjaron”, dok je druga rečenica ona na koju se oslanja Krleža, dakle rečenica „Reći da si Hervat, znamenova da si Magjaron” (Starčević, 1870, 1).

Kao sljedeći primjer ističem Krležine tvrdnje objelodanjene 1936. godine u „Tumaču manje poznatih riječi, fraza i pojmova”, koji je otisnut na kraju *Balada Petrice Kerempuha*. Jedna od natuknica u tom „Tumaču” je i „duševni sladoled”. Sintagmu *duševni sladoled* Krleža je zapisao u dijelu *Balada* naslovljenom „Planetarijom”, i to upravo onda kada je promišljao o Starčeviću i onda kada je prikazivao njegove stavove o Strossmayeru. U „Planetarijumu” tako možemo pročitati i ove stihove: „pod črlenom lampom Rada, Zakona i Reda, / Stari se punta i Stari pljuje / na biskupsku ‘žlicu duševnog sladoleda’” (Krleža, 1936, 126). Da bi čitateljima pojasnio značenje sintagme *duševni sladoled*, Krleža je u „Tumaču manje poznatih riječi, fraza i pojmova” ponudio sljedeće tumačenje: „Starčević u ‘Pismima Magjarolacah’ ironizira jalovost Strossmayerovih napora oko stvaranja Akademije usred žalosne i sveopće narodne i političke zaostalosti tom slikovitom frazom koja govori za sebe poglavlja” (Krleža, 1936, 147). Doista, u djelu *Pisma Magjarolacah* Starčević je o Strossmayeru te o Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti redovito pisao ironično, pa je o Akademiji zapisao i to da „postade koje plašilom, koje porugom javnoga mnjenja” (Starčević, [1879], 164). Inače, Starčević je osnivanje i djelovanje Akademije kritizirao i u drugim tekstovima. Tako je u, primjerice, ogledu *Jugoslavenska Akademia* otisnutom 1869. godine konstatirao da u hrvatskom društvu nedostaje „učenjakah i učena občinstva” te da je Akademia osnovana usprkos tome što za to „neimamo ni jedan onaj uvet”, pa dodao da je trebalo „odpremiti nekoliko mladićah na sveučilišta, u zanate, u oberte, k prosvetljenim narodom, pak prevadjeti dobre knjige iz prosvetljenih knjižtvah”, nakon čega je zaključio da „Slavoserbi grade ‘Akademiu’ u ono isto vreme, u koje Hervate zakivaju u sužanjstvo”, zatim

da Akademija nije „načinjena na korist naroda” i da „nije drugo nego slepo orudje vlade” ([Starčević], 1869, 257, 258, 259). Za osudu osnivanja Akademije ključnu je ulogu, kako je to već zamijetio povjesničar Tomislav Markus, imalo Starčevićovo političko oponiranje: osnivači Akademije bili su njegovi politički protivnici koje naziva Slavoserbi, zbog čega je tu ustanovu razumijevao kao još jedno sredstvo za zatupljivanje hrvatskoga naroda i za njegovo zadržavanje pod austrijskim ropstvom (Markus, 2009, 840).

Ali, Krleža *Pisma Magjarolacah* nije spomenuo samo u „Tumaču manje poznatih riječi, fraza i pojmova” zapisanih u *Baladama Petrice Kerempuha*, nego i u dnevničkim zapisima od 9. srpnja 1942. godine. Toga dana pisao je o recepciji brojnih djela jugoslavenskih književnika, kao i o ulozi te primjeni književnosti, a prisjetio se i brojnih problema s kojima se susretao prilikom uređivanja časopisa *Plamen* i časopisa *Književna republika*. Pritom je razotkrio i priznao da mu je „relativno kasno počelo ‘svitati’ kako bi zapravo trebalo pisati da bude neposredno ‘živo’, u smislu naših političkih i društvenih apsurdâ”, a da o tome „kakve se tu sve stilske mogućnosti još kriju i otvaraju”, kao i o tome „pred kakvim se složenim zadacima nalaze naši današnji i budući romansijeri”, svjedočanstvo pružaju „Starčevićeva ‘Pisma magjarolacah’” (Krleža, 1972b, 913). Na stilske osebjnosti *Pisama Magjarolacah* Krleža je upozorio još nekoliko puta. Najprije izdvajam promišljanja iz leksikografskih marginalija (*marginalia lexicographica*) koje je kao glavni urednik i glavni redaktor *Enciklopedije Jugoslavije* izdiktirao oko 1960. godine uz tekst povjesničara književnosti Ive Frangeša o obilježjima hrvatske književnosti u razdoblju od XVIII. do XX. stoljeća. Frangešu je tako poručio i sljedeće: „neka se ispita sintaksa jednog Ante Starčevića (u ‘pismima Magjarolaca’), pa da se vidi kako [je] ova, kajkavsko–latinska simbioza, i danas tako zagonetna svima, a tako tragično potrebna za razumijevanje čitave kobne zavrzlane oko Trojednice, njenog sabora i jalove borbe sa požunskim mađarskim koncepcijama” (Krleža, 2007, 269). Međutim, Frangešu je poručio i to da se prilikom prikaza obilježjâ hrvatske književnosti u razdoblju romantizma usmjerio uglavnom na stvaralaštvo Augusta Šenoë, pa Šenoë „ispada *upravo* kao centralna ličnost čitavog jednog perioda, a da o Šuleku, o Kurelcu, o Starčeviću, o Jorgovaniću, a i o Kovačiću nismo progovorili ni slova”, premda su i oni „bili isto tako literati te stilistički kombinatori koji se bave i beletristikom (‘Fiuminensia’, ‘Pisma mađarolaca’, čitava Šulekova i Veberova kulturna i publicistička djelatnost itd.)” (Krleža, 2007, 282). Krleža se o razlikama među stilovima Šenoë i Starčevića očitovao i u razgovoru vođenom tijekom 1968. ili 1969. godine s povjesničarom književnosti Predragom Matvejevićem. Tom je prilikom stil Šenoëine pjesme *Propast Venecije* usporedio sa stilom

Starčevićevih *Pisama Magjarolacah*. Rekao je da „ocjene književnih vrijednosti podliježu veoma fluktuantnim raspoloženjima” i da je „golem raspon između Šenoinog patosa: ‘*Nad lagunom trepti mjesočina*’ i Starčevićevih ‘*Pisama Madžarolaca*’”, s tim da je ta dva njihova djela razumijevao kao suprotstavljene točke ili kao one krajnosti toga raspona koje su oblikovale „opasno napeti luk najsmionijih stilskih mogućnosti” (Matvejević, 1969, 65).

Naposljetku, na sadržaj *Pisama Magjarolacah* Krleža je aludirao u dnevničkim zapisima od 14. siječnja 1918. godine. Toga dana zaključio je da je Starčević bio „posljednji historik zagrebačkih krčama”, naglasivši da su njegove „stranice o krčmama, mala remek djela”, ali i da su „nerazmjerno bolje od sveukupne literature onoga vremena” (Krleža, 1955, 459). Da je Starčević bio i „historik zagrebačkih krčama”, najizrazitije svjedoči upravo sadržaj *Pisama Magjarolacah*. Naime, kada je u tom djelu na satiričan način prikazivao političke i gospodarske prilike u Hrvatskoj i Europi, Starčević je verbalne sukobe Slavoserbā, koje naziva i Magjarolcima (protivnici hrvatskoga naroda), te Steklišā (zastupaju interese hrvatskoga naroda) redovito smještao u krčme, gostionice ili kavane, čime je gradio, kako napominje kroatist Dean Slavić, „nizak stil koji zahtijeva satira” (Slavić, 2009, 386).

Kao posljednji primjer koji dokazuje da je Krleža promišljanja o Starčeviću često zasnivao na sadržaju njegovih spisa i da je bio izvrsno upućen u Starčevićev opus i nauk, izdvajam još i zapise koje je objavio 1947. godine u eseju *Prije trideset godina*. U njemu je upozorio i na stavove koje je Starčević iznio o ruskim nihilistima u spisu *Na čemu smo*. Iz eseja *Prije trideset godina* tako doznajemo sljedeće: „Starčević je, na primjer, godine 1878. u svojoj brošuri ‘*Na čemu smo*’ o ruskim nihilistima imao oprečno mišljenje od sveukupne naše inteligencije četrdeset godina kasnije, godine 1917” (Krleža, 1947, 778). Odmah potom parafrazirao je tri Starčevićeve rečenice iz toga spisa: „glavni nezadovoljnici’, ‘urotnici’, ‘nihiliste’ Rusije, najodlučniji su muži po staležu, po imetku, i po znanju; njihovo rovanje mora prestati i postati najčišćim i najzakonitijim otačbeništvom, čim im se dopusti javne poslove raspravljati slobodno i javno, a to vrijeme nije daleko. Kao nekad grština rastrova rimsko carstvo, tako njemačka zduha rastače Evropu. Sama Rusija trijebi tu zduhu, i naskoro će je očistiti” (Krleža, 1947, 778). Dakle, parafrazirao je rečenice iz posljednjega, sedmoga poglavlja spisa *Na čemu smo* (Starčević, 1878, 22–23).

Krleža iskaze o Starčeviću nije uvijek potkrepljivao naslovima njegovih djela ili citiranjem njegovih stavova. To je razumljivo i očekivano zato što Krležin opus sadrži brojne prosudbe o Starčevićevu političkom djelovanju i ciljevima. U preostalom dijelu članka izdvojit ću neke od tih iskaza i prosudaba.

Nakon što je, kako doznajemo od povjesničara književnosti Mate Lončara, tijekom 1933. godine sa srpskim književnim kritičarom Milanom Bogdanovićem dogovorio pokretanje časopisa *Danas* i njegovo izlaženje u Beogradu, te nakon što je prvi broj bio u prodaji, a drugi pripremljen, Krleža je kao jedan od dvojice urednika tijekom siječnja 1934. godine izradio nacrt tema i sadržajâ za sljedeće brojeve toga časopisa (Lončar, 1972, 23). Obradu brojnih tema namijenio je i sebi. Među njima su bile i tema „Starčević kao savjest svoga vremena” i tema „Starčevićev uticaj kao književnika i govornika” (Krleža, 1972a, 25). Premda tu zamisao nije ostvario u časopisu *Danas*, nedvojbeno je da je Krleža namjeravao napisati barem jedan članak o Starčeviću. Štoviše, namjeravao mu je posvetiti barem jedan esej ili studiju. Osim na nacrtu tema i sadržajâ za brojeve časopisa *Danas*, utemeljenost te tvrdnje zasniva se na još barem dvama dokazima.

Prvi je iz 1937. godine. Pruža ga prospekt u kojem je najavljeno tiskanje šest Krležinih knjiga u nakladi Biblioteke nezavisnih pisaca. U tom prospektu stoji i to da će četvrta knjiga biti naslovljena *Ratne stvari* te da će sadržavati i esej pod naslovom *O Antunu Starčeviću* (Kapetanić, 1999, 166b). Ali, nakon tiskanja knjige *Deset krvavih godina* uslijedile su zabrane i pljenidbe. Osim *Deset krvavih godina*, zabranjena je i zaplijenjena knjiga *Eppur si muove*, što je onemogućavalo neometano izlaženje ostalih knjiga, pri čemu esej o Starčeviću nije ugledao svjetlo dana.

Drugi dokaz tvrdnje da je Krleža namjeravao napisati ili da je ipak pisao esej ili pak studiju o Starčeviću, pruža razgovor Krleže i Ante Pavelića. Za temu ovoga članka pritom je nevažno je li se radilo o jednom ili o dvama njihovim razgovorima, kao i to jesu li razgovarali tijekom rujna (Čengić, 1990, 33), listopada (Žigrović, 1986, 406) ili studenoga (Žigrović, 1986, 428) 1943. godine. U svakom slučaju, neosporno je da su Krleža i Pavelić razgovarali barem jednom. To nije krio ni Krleža, koji je izvijestio da se radilo tek o jednom razgovoru vođenom 23. rujna 1943. godine (Krleža, 1988, 112). U djelu naslovljenom *U žitu i kukolju*, a koje je napisao i 1986. godine objavio publicist Mladen Žigrović, nalazi se i svjedočanstvo Branka Rukavine, koji je 1943. godine u takozvanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bio nadstojnik Odsjeka hrvatske obavještajne službe (S.[tuparić], 1997, 351a) i koji je, što doznajemo iz njegova svjedočanstva, prisustvovao dvama razgovorima Krleže i Pavelića. Ako su tvrdnje Rukavine istinite, nakon Pavelićeva upita „što pišete”, Krleža je odgovorio: „Pišem oveću studiju o Anti Starčeviću” (Žigrović, 1986, 414). Izvjesno je, dakle, da Krleža, koliko god mu je to bilo važno, do 1943. godine, a ni poslije, nije napisao članak, esej ili studiju o Starčeviću. Tekst koji bi bio posvećen Starčeviću ne postoji

ni u Krležinoj rukopisnoj ostavštini koja se čuva u Zbirci rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

Osim 1933. godine u *Predgovoru Podravske motivima Krste Hegedušića* i 1936. godine u *Baladama Petrice Kerempuha*, točnije u „Planetarijumu”, Krleža je upečatljivije tvrdnje o Starčeviću iznio i u programatskom tekstu naslovljenom *Teze za jednu diskusiju iz godine 1935*, koji je napisao 1935., a prvi put objavio 1953. godine. U njemu je, kako u drugom svesku *Krležijane* priopćava povjesničar književnosti, kritičar i esejist Zoran Kravar, ponudio „mnoštvo političkih analiza, povijesnih tema i programatskih iskaza”, ali i nastojao „dati odgovor na pitanja o sukobima u jugoslavenskom društvu” (Kr.[avar], 1999, 438a). Jedno od poglavlja toga teksta naslovio je „Starčevićeve parole”, koje spada, ponovno prema mišljenju Zorana Kravara, u poglavlja posvećena „korijenima hrvatskog separatizma” (Kr.[avar], 1999, 438b). U tom poglavlju Krleža je, naime, zabilježio i sljedeće: „U Hrvatskoj (iz perspektive malograđanskog hrvatskog nacionalizma) u posljednje vrijeme sve se više deklamira o Starčeviću, kao da je Starčević neka metafizička panaceja i neka idealistička konstanta, s pomoću koje bi se moglo riješiti to [hrvatsko] ‘Pitanje’, koje s onim stanjem i sa onim problemima, kada je Starčević postavljao svoje teze u obliku konkretnih programa, nema danas baš nikakva dodira ni veze” (Krleža, 1953, 9). Osim toga, nastavlja Krleža, „sve Starčevićeve parole o ‘Hrvatskom pitanju’, o ‘Hrvatskom pravu’, o ‘Hrvatskoj slobodi’, nijesu drugo nego sentimentalni odjeci zbunjenog, slobodarskog zanosa, koji se jalovo ‘ilirski’ rasplinuo pod bečkim zidinama, a koji predstavlja danas jednu davno već preživjelu fazu buđenja nacionalne svijesti na austrijskoj granici” (Krleža, 1953, 9).

Krleža je upečatljivije tvrdnje o Starčeviću izložio i u eseju otisnutom 1957. godine pod naslovom *Malograđanska historijska shema*, a koji je s esejom *O malograđanskoj ljubavi spram hrvatstva* objavljen pod zajedničkim naslovom *Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće*. Prvu inačicu tih dvaju eseja najprije je objavio 1926. godine ([Krleža], 1926a, 344–355; [Krleža], 1926b, 355–372), dok je drugu, novu inačicu objavio 1937. godine (Krleža, 1937a, 81–97; Krleža, 1937b, 98–124). U trećoj inačici, znači u onoj iz 1957. godine (Krleža, 1957a, 99–118; Krleža, 1957b, 119–152), ponovno je zapisao nove prosudbe, od kojih se u eseju *Malograđanska historijska shema* nekolicina njih odnosila i na Starčevića. U tom je eseju, kako konstatira pjesnik, esejist, prevoditelj i akademik Nikica Petrak, poručio i to da se ni onda „kad bi Hrvati i ostvarili sami svoj suverenitet” ne bi „dogodilo ništa, jer bi opet morali pribjeći traženju jačega gospodara” (Pk.[Petrak], 1999, 80a). Ta Petrakova konstatacija

zasniva se na brojnim Krležinim stavovima. Jedan od njih nedvojbeno je onaj da „uslijed nedostatka vlastite snage, Hrvati kombiniraju koncepciju svoga oslobođenja uvijek sa jednom drugom historijskom silom, njihovim vlastitim interesima samo prividno paralelnom”, dok je drugi onaj da su Hrvati tijekom povijesti „padali u ekstreme, pa od Bogumila postajali Turci, od austrijanskih podanika veleizdajnici (1671–1918) u raznim političkim varijantama sa Starčevićem kao simbolom stopostotne državopravne negacije Habsburga, u vrijeme kada se ta negacija pričinjala svim trezvenjacima pijanom” (Krleža, 1957a, 110, 111).

Krleža jedan svoj tekst nije želio objaviti zato što u publikaciji za koju je bio namijenjen nije bilo predviđeno da bude obrađen i Starčević. Prve informacije o tome doznajemo iz Krležinih dnevnčkih zapisa od 29. veljače 1968. godine: „Telefonira Advokatska komora: ‘Što je sa Trumbićem?’ Iz Spomen-spisa o stogodišnjici hrvatske Advokatske komore brisan je Starčević, pak prema tome ni mog Trumbića tamo biti ne će” (Krleža, 1972d, 40). Kontekst i razlozi te odluke u potpunosti su razumljivi nakon uvida u sadržaj razgovora koji je Krleža vodio 15. studenoga 1974. godine s novinarom i leksikografom Josipom Šentijom. U tom razgovoru Krleža je, među ostalim, rekao: „Tada [1968. godine] mi se obratila Advokatska komora Hrvatske s molbom da napišem nešto o Trumbiću za njihovu spomen-knjigu povodom 100-godišnjice advokature u Hrvatskoj. Kazali su da u toj knjizi žele prezentirati sve glasovite hrvatske advokate. Zamisao mi se svidjela pa sam bio počeo na tome raditi, prikupio sam građu, sastavio bilješke, napisao čak nekih tridesetak stranica. A onda sam, kao po nekom instinktu, upitao gospodu iz Advokatske komore: koje hrvatske advokate mislite prezentirati u spomen knjizi? Dali su mi popis, bio je, dakle, na njemu Trumbić, ali sam vidio da na popisu nema dr. Ante Starčevića. Na moje pitanje zašto su ga ispustili, kazali su: ‘Pa on je bio političar...’ Odgovorio sam im: ‘A zar Trumbić nije bio političar?! Starčević je bio itekakav advokat svoje politike, kao i Trumbić svoje.’ Onda sam ih poslao dovraga” (Šentija, 2000, 76–77). Samo dva dana poslije, 17. studenoga 1974. godine, Krleža je u razgovoru s novinarom i suradnikom Enesom Čengićem ponovio kontekst i razloge zbog kojih u *Odvjetniku*, glasilu Advokatske komore u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj, a čiji je deveti broj iz 1968. godine bio „svečano izdanje u povodu proslave sto godina advokature u Hrvatskoj”, nije želio objaviti tekst o političaru i pravniku Anti Trumbiću. U tom razgovoru Čengiću je razotkrio i sljedeće: „Napisao sam o njemu [Trumbiću] esej za nekakav advokatski godišnjak, u povodu godišnjice Advokatske komore Hrvatske, ali kad sam vidio da u godišnjak nije ušlo nekoliko najistaknutijih imena, među kojima i Starčević, odbio sam

predati rukopis i tako je ostao neobjavljen” (Čengić, 1986, 231). Premda taj podatak ne doznajemo iz razgovora sa Šentijom i Čengićem, Krleža je esej o Trumbiću intenzivno pisao tijekom studenoga 1967. godine. Potvrdu tome pružaju Krležini svakodnevni dnevnički zapisi od 3. do 8. studenoga, kao i oni od 26. studenoga 1967. godine (Krleža, 1972c, 901–908, 935). Inače, Krležin esej o Trumbiću još uvijek nije objavljen. Ostao je u rukopisu koji sadrži 75 listova i koji se nalazi u Krležinoj rukopisnoj ostavštini koja se čuva u Zbirci rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (Krleža, 1967).

Ovo poglavlje završavam podatkom da je Krleža posljednji put Starčevića spomenuo 7. svibnja 1981. godine, znači u osamdeset i devetoj godini ili sedam i pol mjeseci prije smrti. Osim Enesa Čengića, toga dana posjetio ga je i književnik Joža Horvat, dugogodišnji prijatelj s kojim je razgovarao i o porijeklu prezimena Horvat. Tom prilikom Krleža je najprije izjavio da „ljudi koji se zovu Horvati su porijeklom Mađžari”, nakon čega je rekao sljedeće: „pravi su se Hrvati godine 1848. zvali Hervati, izvolite čitati Starčevića. Starčević nikad nije sebe zvao Hrvatom, ni Horvatom, nego Hervatom” (Čengić, 1985, 262, 263).

3. Zaključak

Polihistor Miroslav Krleža često je iznosio stavove o političaru, pravniku, filozofu i književniku Anti Starčeviću. To je činio tijekom cijeloga života, i to počevši od ožujka 1916. godine, pa sve do nekoliko mjeseci prije smrti, točnije do svibnja 1981. godine. Stavove o obilježjima Starčevićeva djelovanja i o osobitostima njegovih djela iskazivao je u različitim žanrovskim obličjima: esejima, programatskim tekstovima, dnevničkim zapisima, referatima, leksikografskim marginalijama i razgovorima. Prema mojim spoznajama, iskazi o Starčeviću zastupljeni su u barem 90 bibliografskih jedinica Krležina opusa, a napominjem da u Krležinu veliku opusu postoji još barem 50 bibliografskih jedinica u kojima su zastupljeni iskazi o starčevićancima i starčevićanstvu.

U članku su obrađena promišljanja koja je Krleža o Starčeviću priopćio u dvadesetak navrata. Najranija od njih nalazimo u dnevničkim zapisima od 14. ožujka 1916. godine. Krleža je tada razotkrio upućenost u sadržaj Starčevićeva govora održanoga 26. rujna 1861. godine u Hrvatskom saboru. Osim toga, iskazao je upućenost i u sadržaj Starčevićevih djela. Najčešće je spominjao *Pisma Magjarolacah*. To je prvi put učinio u „Tumaču manje poznatih riječi, fraza i pojmova” *Balada Petrice Kerempuha* objavljenih 1936. godine. Tom prilikom poručio je da „Starčević u ‘Pismima Magjarolacah’ ironizira jalovost Strossmayerovih napora oko stvaranja

Akademije”. *Pisma Magjarolacah* Krleža je spomenuo i u dnevničkim zapisima od 9. srpnja 1942. godine. Razumijevao ih je kao djelo onakva stilskoga izričaja kakvim se dotadašnji hrvatski književnici ili nisu koristili ili su se koristili rijetko. Na stilske osebnosti *Pisama Magjarolacah* Krleža je upozorio i oko 1960. godine u leksikografskim marginalijama posvećenima analizi hrvatske književnosti u razdoblju od XVIII. do XX. stoljeća, pri čemu je Starčevića odredio kao stilističkoga kombinatora koji se bavi i beletristikom.

Osim upućenosti u sadržaj *Pisama Magjarolacah*, Krleža je iskazao upućenost u sadržaj još dvaju Starčevićevih djela. Jednom od njih naslov je *Na čemu smo*, a drugom *Nekolike uspomene*. Djelo *Na čemu smo* Krleža je spomenuo u eseju *Prije trideset godina* otisnutom 1947. godine. U njemu je konstatirao da je Starčević izložio dalekosežna promišljanja o ruskim nihilistima, što je potkrijepio parafraziranjem triju rečenica iz toga spisa. Sadržajem djela *Nekolike uspomene* Krleža se poslužio 1966. godine u referatu u kojem je sintetizirao svoje stavove o ilirizmu. Naime, podsjetio je na tvrdnju koju je Starčević zapisao na početku toga djela, točnije na tvrdnju „Reći da si Hervat, znamenova da si Magjaron”.

Nedvojbeno je da je Krleža najupečatljivije tvrdnje o Starčeviću ipak donio u *Predgovoru Podravskim motivima Krste Hegedušića* objelodanjenom 1933. godine i u *Baladama Petrice Kerempuha*, koje su svjetlo dana ugledale 1936. godine. U *Predgovoru Podravskim motivima Krste Hegedušića* naglasio je i to da je Starčević „najlucidnija naša glava”, a zato što „našu stvarnost nije gledao tako jasno ni jedan naš umjetnik onoga vremena”, zatim da je „jedini temperamenat” koji je znao da se „uzdigne mjestimično do proročke snage jezičnog izraza” i da je mislilac koji je „prezirao sve povukodlačene fantome naše stvarnosti”. U *Baladama Petrice Kerempuha*, točnije u „Planetarijumu”, istaknuo je pak to da Starčević „nigdar neje s klimavcima klimal”, zatim da „ni bil malar za teleče oči”, kao ni „pero za škilavce čtavce”, a da je bio „jedini lampaš v kermežljivoj noći”.

No, Krleža je prosudbe o Starčeviću iznio i u drugim prilikama. To, među ostalima, dokazuje nacrt tema i sadržajā koji je 1934. godine izradio za brojeve časopisa *Danas*. U njemu je obradu brojnih tema namijenio i sebi, pa tako i temu „Starčević kao savjest svoga vremena” te temu „Starčevićev uticaj kao književnika i govornika”. Znači, Krleža je 1934. godine namjeravao napisati barem jedan članak posvećen Starčeviću. Da je tridesetih godina XX. stoljeća kanio napisati esej o Starčeviću, svjedoči prospekt iz 1937. godine u kojem stoji da će u nakladi Biblioteke nezavisnih pisaca biti otisnuto šest Krležinih knjiga. Iz toga prospekta doznajemo da će četvrta

knjiga biti naslovljena *Ratne stvari* i da će u njoj biti objavljen esej pod naslovom *O Antunu Starčeviću*. Međutim, taj esej nije nikada otisnut, a ne nalazi se ni u Krležinoj rukopisnoj ostavštini.

Krleža je stavove o Starčeviću nauku iznio i u programatskom tekstu naslovljenom *Teze za jednu diskusiju iz godine 1935*, koji je prvi put objavio 1953. godine. Jedno od poglavlja toga teksta naslovio je „Starčevićeve parole”. U njemu je poručio da rješenja onih problema koji su tridesetih godina XX. stoljeća zaokupljali sudionike hrvatske političke scene nije imalo smisla tražiti u Starčeviću nauku, a zato što „Starčevićeve parole o ‘Hrvatskom pitanju’, o ‘Hrvatskom pravu’, o ‘Hrvatskoj slobodi’, nijesu drugo nego sentimentalni odjeci zbunjenog, slobodarskog zanosa”. U inačici eseja *Malograđanska historijska shema* objavljenoga 1957. godine Krleža je zabilježio i tvrdnju kojom je ukazao na Starčeviću političku dalekovidnost. Naime, ustvrdio je da je Starčević bio simbol „negacije Habsburga”, i to „u vrijeme kada se ta negacija pričinjala svim trezvenjacima pijanom”.

Tijekom druge polovice 1967. godine Krleža je pisao tekst o političaru i pravniku Anti Trumbiću. Namjeravao ga je objelodaniti u *Odvjetniku*, glasilu Advokatske komore, u kojem je bilo predviđeno da će jedan od brojeva iz 1968. godine biti posvećen obilježavanju stote godišnjice advokature u Hrvatskoj. Ali, naposljetku je odbio predati rukopis. Razloge svoje odluke razotkrio je tijekom 1974. godine novinaru i leksikografu Josipu Šentiji, a potom i novinaru te suradniku Enesu Čengiću. Naime, vodstvo Advokatske komore Hrvatske odlučilo je da u *Odvjetniku* neće biti teksta posvećenoga Starčeviću, zbog čega je pak Krleža odlučio da njegova teksta o Trumbiću „tamo biti ne će”. Tekst o Trumbiću tako je ostao u rukopisu koji sadrži 75 listova i koji se nalazi u Krležinoj rukopisnoj ostavštini.

Krleža je Starčevića posljednji put spomenuo 7. svibnja 1981. godine u razgovoru s Enesom Čengićem i s književnikom Jožom Horvatom. Pritom su raspravljali i o porijeklu prezimena Horvat. Kada se izjašnjavao o toj problematici, Krleža je podsjetio i na to da „Starčević nikad nije sebe zvao Hrvatom, ni Horvatom, nego Hervatom”.

Nedvojbeno je, dakle, da je Krleža bio izvrsno upućen u Starčevićev politički i spisateljski opus. Prosudbe o Starčeviću isticao je često. Pritom ga je razumijevao i prikazivao kao utjecajnoga književnika i govornika, kao savjest svojega vremena i kao političkoga vizionara.

Literatura

- B.[anac], I[v]o (1999). Starčević, Ante. U: Krležijana 2. M–Ž (str. 347b–348b). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Čengić, Enes (1985). S Krležom iz dana u dan (1980–1981). U sjeni smrti. Zagreb: ČGP Delo, OOUR Globus; Beograd: IRO Rad; Sarajevo: SOUR Svjetlost.
- Čengić, Enes (1986). S Krležom iz dana u dan (1956–1975). Balade o životu koji teče. Zagreb: ČGP Delo, OOUR Globus; Beograd: IRO Rad; Sarajevo: SOUR Svjetlost.
- Čengić, Enes (1990). S Krležom iz dana u dan (1989–1990). Post mortem II. Sarajevo: Svjetlost; Zagreb: Mladost.
- Frangješ, Ivo (1987). Povijest hrvatske književnosti. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske; Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Kadić, Ante (1973). Matoš i Krleža o Starčeviću. Povodom 150 / godišnjice rođenja Ante Starčevića. Hrvatska revija: kulturno-književni tromjesečnik, 23(4). München, str. 517–527.
- Kapetanić, Davor (1999). Djela Miroslava Krleže u šest knjiga u nakladi Biblioteke nezavisnih pisaca. Prospekt. U: Davor Kapetanić (sastavio). Bibliografija djela Miroslava Krleže (str. 166a–167a). U: Velimir Visković (glavni urednik), Bibliografija Miroslava Krleže (str. [0]–209). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Kr.[avar], Zo.[ran] (1999). Teze za jednu diskusiju iz godine 1935. U: Velimir Visković (glavni urednik), Krležijana 2. M–Ž (str. 437b–439a). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- [Krleža, Miroslav] (1926a). I. (Odlomci predgovora jedne studije o hrvatsko-srpskom problemu). U: [Miroslav Krleža], Nekoliko reči o malograđanskom historizmu hrvatstva uopće (str. 344–355). Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme, 3(6). Zagreb, str. 344–372.
- [Krleža, Miroslav] (1926b). II. O malogradjanskoj ljubavi spram hrvatstva. U: [Miroslav Krleža], Nekoliko reči o malograđanskom historizmu hrvatstva uopće (str. 355–372). Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme, 3(6). Zagreb, str. 344–372.
- K.[rleža], M.[iroslav] (1933). [Predgovor *Podravskim motivima* Krste Hegedušića]. U: Krsto Hegedušić, Podravski motivi. 34 crteža. S predgovorom Miroslava Krleže (str. 3–24). Zagreb: Minerva nakladna knjižara.
- Krleža, Miroslav (1936). Balade Petrice Kerempuha. Ljubljana: Pri Akademski založbi.
- Krleža, Miroslav (1937a). Malograđanska historijska shema. U: Miroslav

- Krleža, Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće. Odlomci predgovora jedne studije o hrvatsko-srpskom problemu (str. 81–97). U: Miroslav Krleža. Deset krvavih godina. Knjiga eseja (str. 79–124). Zagreb: Biblioteka nezavisnih pisaca.
- Krleža, Miroslav (1937b). O malograđanskoj ljubavi spram hrvatstva. U: Miroslav Krleža, Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće. Odlomci predgovora jedne studije o hrvatsko-srpskom problemu (str. 98–124). U: Miroslav Krleža. Deset krvavih godina. Knjiga eseja (str. 79–124). Zagreb: Biblioteka nezavisnih pisaca.
- Krleža, M.[iroslav] (1947). Prije trideset godina. Republika: časopis za književnost i umjetnost, 3(11). Zagreb, str. 734–780.
- Krleža, Miroslav (1953). Teze za jednu diskusiju iz godine 1935. Nova misao: mesečni časopis, 1(7). Beograd, str. 3–81.
- Krleža, Miroslav (1954). Zapisi iz godine tisuću devetstotina petnaeste šesnaeste i sedamnaeste. Republika: mjesečnik za književnost i umjetnost, 10(1). Zagreb, str. 1–48.
- Krleža, Miroslav (1955). Zapisi iz godine tisućudevetstotinaiosamnaeste. Republika: mjesečnik za književnost i umjetnost, 11(7). Zagreb, str. 449–481.
- Krleža, Miroslav (1957a). Malograđanska historijska shema. Odlomci predgovora za studiju o hrvatsko-srpskom problemu. U: Miroslav Krleža, Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće (str. 99–118). U: Miroslav Krleža. Deset krvavih godina i drugi politički eseji (str. 97–152). Zagreb: Zora.
- Krleža, Miroslav (1957b). O malograđanskoj ljubavi spram hrvatstva. U: Miroslav Krleža, Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće (str. 119–152). U: Miroslav Krleža. Deset krvavih godina i drugi politički eseji (str. 97–152). Zagreb: Zora.
- Krleža, Miroslav (1966). Uvodna riječ na znanstvenom savjetovanju u Zagrebu o 130-godišnjici hrvatskog narodnog preporoda (29–31. III. 1966). Forum: časopis Odjela za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 5(3–4). Zagreb, str. 281–289.
- Krleža, Miroslav (1967). Ante Trumbić, [Rapallo, Ženeva, 1914/18, Paris] – Zagreb, 1967. god, 75 l., razl. vel, tekst hrvatski, strojopis s ruko-pisnim bilješkama. Zbirka rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, signatura R 7970/A/115.
- Krleža, Miroslav (1972a). [Nacrt tema i sadržajā za sljedeće brojeve (od trećeg broja) časopisa *Danas*. Faksimil originala i transkripcija Mate Lončara]. U: Mate Lončar, Život i vrijednosti časopisa „Danas” (pogovor pretisku) (str. 24–27). U: Stanko Lasić; Vera Senečić (urednici), *Danas*. Knjiga II: april – juni 1934. Dodatak pretisku

- (str. 1–60). Zagreb: Liber / Mladost.
- Krleža, Miroslav (1972b). Fragmenti dnevnika iz godine 1942. Forum: časopis Razreda za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 11(12). Zagreb, str. 881–959.
- Krleža, Miroslav (1972c). Fragmenti dnevnika iz godine 1967. Forum: časopis Razreda za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 11(6). Zagreb, str. 825–968.
- Krleža, Miroslav (1972d). Fragmenti dnevnika iz godine 1968. Dometi: kultura, književnost, društvena pitanja, 5(1–2). Rijeka, str. 1–40.
- Krleža, Miroslav (1988). Zapisi sa Tržiča. Sarajevo: NIŠRO „Oslobođenje”; Zagreb: IKRO „Mladost” / ČGP „Delo” – OOUR „Globus”.
- Krleža, Miroslav (2007). Hrvati, književnost od XVIII–XX st. U: [Domađoj Matizović, Sandra Gabrić Primorac i Vlaho Bogišić (priredili)], Iz Krležine ostavštine. Marginalije. *Enciklopedija Jugoslavije*. Izbor (str. 263–286). Kolo: časopis Matice hrvatske, 17(1). Zagreb, str. 7–510. U dnu impresuma stoji: „Redakcija ovoga broja zaključena 20. siječnja 2009.”
- Lončar, Mate (1972). Život i vrijednosti časopisa „Danas” (pogovor pretisku). U: Stanko Lasić; Vera Senečić (urednici), *Danas*. Knjiga II: april – juni 1934. Dodatak pretisku (str. 1–60). Zagreb: Liber / Mladost.
- Markus, Tomislav (2009). Društveni pogledi Ante Starčevića. Časopis za suvremenu povijest, 41(3), str. 827–848.
- Matvejević, Predrag (1969). Razgovori s Miroslavom Krležom. Zagreb: Naprijed.
- Miloradović, Goran (2019). Miroslav Krleža i pravaštvo. Prilog historiji ideja i ideologija. *Istorija 20. veka*, 37(2). Beograd, str. 29–64.
- Pk.[Petrak], Ni.[kica] (1999). Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu hrvatstva uopće. U: Velimir Visković (glavni urednik), *Krležijana 2. M–Ž* (str. 79b–80b). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Slavić, Dean (2009). Ironija, satira i biblijski simboli u Starčevićевой knjizi *Pisma Magjarolacah*. U: Željko Holjevac (urednik), *Identitet Like: korijeni i razvitak*. Knjiga II. (str. 373–397). Zagreb-Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Područni centar Gospić.
- [Starčević, Ante] (1869). *Jugoslavenska Akademia*. Hervat IV, str. 254–261.
- Starčević, Ante (1870). *Nekolike uspomene*. Zagreb: Tisak Narodne tiskarne.
- Starčević, Ante (1878). *Na čemu smo*. Zagreb: Tiskom Dioničke tiskare.

- Starčević, Ante ([1879]). *Pisma Magjarolacah*. Sušak: Tiskom i nakladom Primorske tiskarne.
- Starčević, Ante (1893). *Djela Dra. Ante Starčevića*. Knjiga I.: Govori. Zagreb: Odbor Kluba Stranke prava.
- Starčević, Ante (1926). Ante Starčević o Štrosmajeru. *Književna republika: mesečnik za sve kulturne probleme*, 3(6). Zagreb, str. 327–330.
- S.[tuparić], D.[arko] (1997). Rukavina, Branko. U: *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.–1945.* (str. 350b–351a). Zagreb: Minerva.
- Šentija, Josip (2000). S Krležom, poslije '71. *Zapisi iz leksikografskog rokovnika*. Zagreb: Masmedija d.o.o.
- Šicel, Miroslav (1982). Krležino djelo kao obilježje epohe. *Revija: časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 22(1). Osijek, str. 3–6.
- Žigrović, Mladen (1986). *U žitu i kukolju. Eseji, članci i razgovori*. Barcelona – München: Knjižnica Hrvatske revije.

Miroslav Krleža's Statements on Ante Starčević

Summary

The opus of the polyhistor Miroslav Krleža (1893–1981) abounds in statements about the politician, philosopher and writer Ante Starčević (1823–1896). Krleža expressed his knowledge of the contents of Starčević's works and the characteristics of his political activity in essays, diary entries, programmatic texts, speeches, lexicographical marginalia and conversations.

Krleža most often addressed Starčević's work *Pisma Magjarolacah* (*The Letters of Hungarotirolians*). In the "Tumač manje poznatih riječi, fraza i pojmova" ("Dictionary of Lesser-known Words, Phrases and Terms") of the *Balade Petrice Kerempuha* (*Ballads of Petrica Kerempuh*) published in 1936, he emphasized that Starčević ironizes Strossmayer's foundation of the Academy in that work, while in diary entries from 9th July 1942, he points out the peculiarity of Starčević's stylistic expression in that work, and around 1960, in lexicographical marginalia, he defines Starčević as a style combiner who also deals with fiction. In the essay published in 1947, titled "Prije trideset godina" ("Thirty Years Ago"), Krleža refers to Starčević's work *Na čemu smo* (*Where We Stand*), recording that it contains far-reaching claims on Russian nihilists. Finally, in the speech on the characteristics of the Illyrian Movement he gave in 1966, Krleža recalled the sentence from the beginning of Starčević's work *Nekolike*

uspomene (Some Reminiscences): „Reći da si Hrvat, znamenova da si Magjaron” (“To say you are a Croat, meant you were a Unionist”).

When he contemplated Starčević, especially his political views and their far-reaching nature, Krleža recorded his most impressive assessments in the “Predgovor *Podravskim motivima* Krste Hegedušića” (“Preface to the *Podravina Motifs* by Krsto Hegedušić”) published in 1933 and the *Balade Petrice Kerempuha (Ballads of Petrica Kerempuh)* published in 1936. In the “Predgovor *Podravskim motivima* Krste Hegedušića” (“Preface to the *Podravina Motifs* by Krsto Hegedušić”), he notes that Starčević is “the most lucid of our minds” and that he is “the only temperament” that rose “to the prophetic power of linguistic expression”. In the *Balade Petrice Kerempuha (Ballads of Petrica Kerempuh)*, he states that Starčević “never conformed with the conformists” and that he was the „only light in a foggy night”. However, Krleža also made striking claims on Starčević during January 1934 in the draft of topics and contents for the issues of the *Danas* magazine, claiming that Starčević was “the conscience of his time”. Furthermore, in the programmatic text titled “Teze za jednu diskusiju iz godine 1935” (Theses for a Discussion from 1935”) published in 1953, one chapter was titled “Starčevićeve parole” (“Starčević’s Slogans”), while in the essay “Malograđanska historijska shema” (“The Historical Scheme of Petty Bourgeoisie”) from 1957, he claims that Starčević was the symbol of the „negation of Habsburg”.

Therefore, there is no doubt that Krleža was well acquainted with Starčević’s literary and political opus. It can also be concluded that he understood and portrayed Starčević as an influential literary and speaker, as a political visionary and as the conscience of his time.

Keywords: Miroslav Krleža, Ante Starčević, literature, politics, philosophy of literature, philosophy of politics.